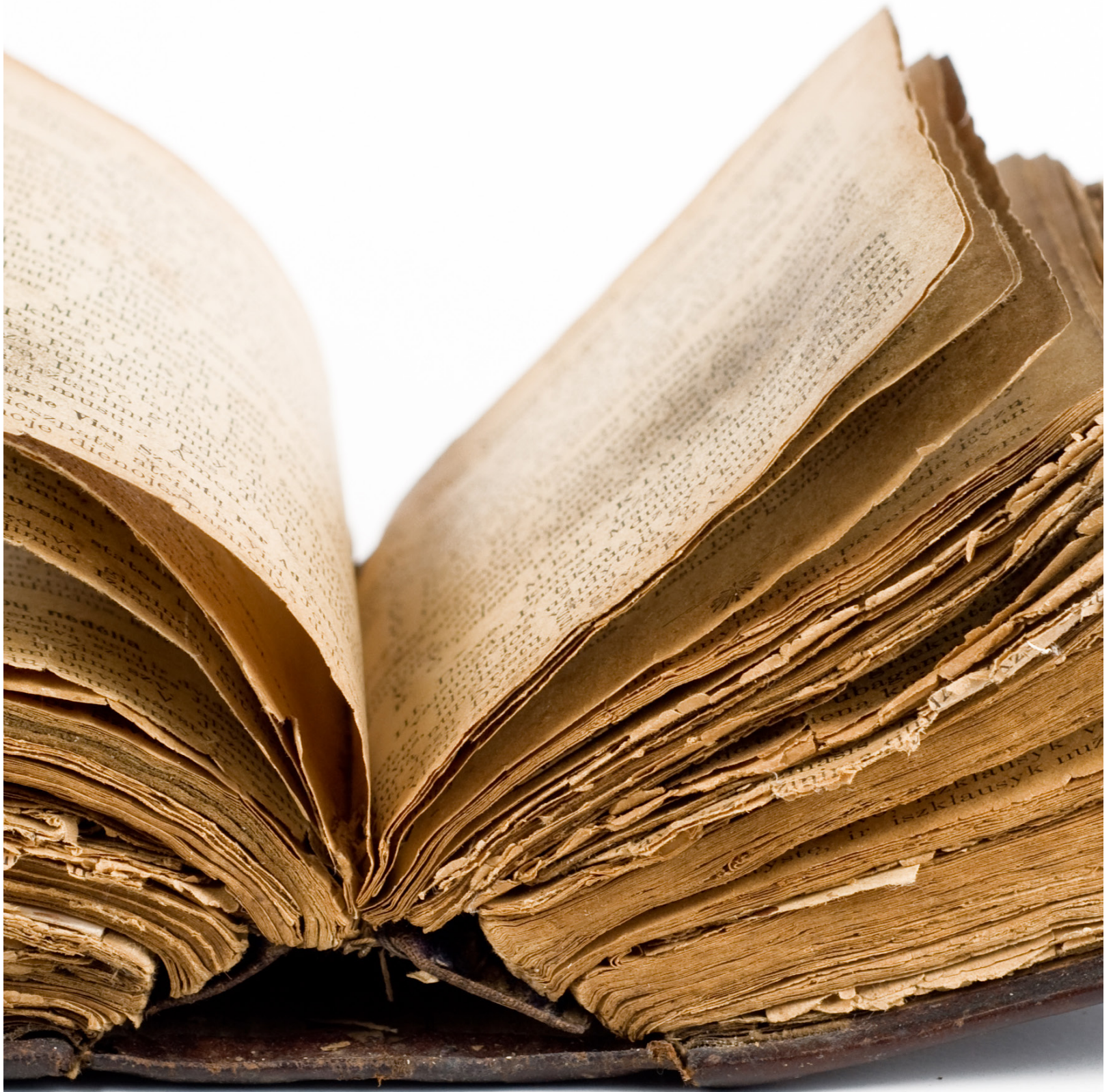

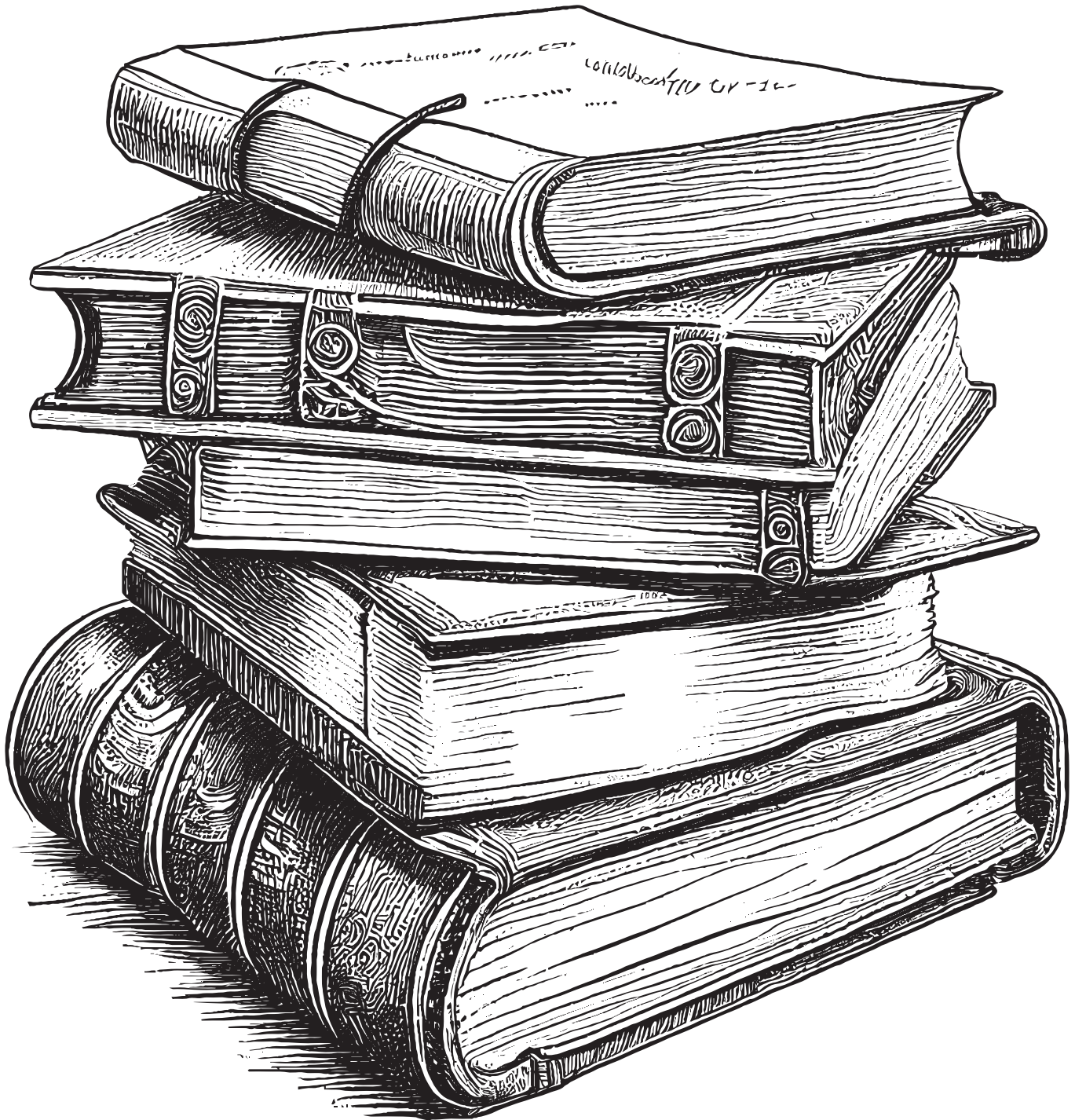
**Mimari Alanındaki Sanat
Tarihi Araştırmalarında
Bir Kaynak Olarak
Seyahatnameler:
Barındırdıkları Sorunlar ve
Dikkat Edilmesi Gereken
Hususlar**

Dr. Fahri YILDIRIM

”

Mimari Alanındaki Sanat Tarihi Araştırmalarında Bir Kaynak Olarak Seyahatnameler: Barındırdıkları Sorunlar ve Dikkat Edilmesi Gereken Hususlar*

Travel Books as a Source for Architectural Studies in Art History: The Problems They Contain and Considerations

Fahri YILDIRIM**

Özet

Sosyal bilimlerdeki birçok araştırmanın temel başvuru kaynakları arasında yer alan seyahatnameler, zaman zaman başka hiç bir yerden ulaşılamayacak bilgileri elde etmek için zaruri olarak yararlanılması gereken kaynaklar haline gelebilmektedir. Seyyahların, ziyaret ettikleri yerleşimlerle ilgili aktarmayı sevdikleri konular arasında mimari eserlerin ve hatta bazı durumlarda bütün olarak bir kentin mimari dokusunun yer alması, yer verdikleri gravür ve baskılarda da yine yerleşimlerin dikkat çekici yapılarının bulunması ise kaleme aldıkları seyahatnamelerin sanat tarihi açısından değerli kaynaklar olmalarını sağlamaktadır.

Seyahatnameler, sanat tarihi alanındaki bazı konular ve dönemlerle ilgili önemli ve bazen de yegâne veri kaynaklarını meydana getiriyor olsalar dahi bir ön değerlendirmeden geçirilmeleri gerekir. Bu makalede, Osmanlı Dönemi'nde Anadolu'yu ziyaret eden Avrupalı seyyahların seyahatnamelerinin, mimari eserler özelinde kaynak olarak kullanılabilirlikleri üzerinde durulmuş, tespit edilen bazı sorunlara yer verilmiş ve araştırmacıların bu kaynaklardan yararlanırken dikkat etmeleri gereken hususlara değinilmiştir. Bu açıdan, çalışmamızın sanat tarihi özelinde seyahatnamelerin bilimsel araştırmalarda kullanımına yönelik yapılacak metodoloji çalışmalarına yardımcı olabileceği düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Seyahatname, Seyyah, Arkeoloji, Mimari, Sanat Tarihi

Abstract

Travel books, which are among the fundamental reference sources of many studies in social sciences, could sometimes become indispensable resources for information that cannot be obtained from anywhere else. The fact that the writers of these books like to mention about historical buildings and the remarkable structures of the settlements both in the text and in the engravings, makes them valuable sources in terms of art history.

Even though in some cases, the travel books are the only sources for art history studies, they need to be pre-evaluated. In this article, the utility of travel books of European travelers who visited Anatolia during the Ottoman Period as a source for historical buildings and the points that researchers should pay attention is emphasized. In this respect, it is thought that this article will help the methodological studies to be carried out for the use of travel books in scientific researches.

Keywords: Travel Books, Traveler, Archaeology, Architecture, Art History

* Geliş Tarihi: 25 Ağustos 2023 - Kabul Tarihi: 26 Eylül 2023

** Dr., Kültür ve Turizm Uzmanı, Kültür ve Turizm Bakanlığı / Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, II. TBMM Binası Yanı, Ulus/ANKARA, yildirimfahri@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-2013-1636

Giriş

Seyahatnameler, sosyal bilimler alanında çalışan araştırmacı ve akademisyenlerin göz ardı edemeyeceği kaynaklar arasındadır. Bilhassa 19. yy.dan itibaren asıl amacı bazı yapıları yerinde görmek olan ve eserlerinin büyük bölümünü de bu yapılara ayıran seyyahlarla karşılaşılması, seyahatnameleri sanat tarihi araştırmaları açısından da değerli kaynaklar haline getirmektedir. Seyyahın ziyaretini gerçekleştirdiği tarihte bir yapının durumuyla ilgili aktardığı ufak bir bilgi, diğer kaynaklardan elde edilemeyen ve karanlıkta kalan bazı hususların aydınlatılmasına yardımcı olabilmektedir. Bir yapının kronolojik biçimde zaman içerisinde geçirdiği değişimler yine seyahatnameler aracılığıyla belirlenebilmektedir. Hatta sanat tarihçileri için daha güvenilir olarak tanımlanabilen kitabelerin dahi seyahatnameler ile desteklenmedikleri durumlarda araştırmacıları yanıltabildiğine dair örnekler mevcuttur¹.

Seyahatnamelerin sanat tarihi alanında değerli kaynaklar olduğu, pek çok araştırmacının da üzerinde durduğu bir gerçektir. Bazı makalelerinde bu kaynakların genel bir değerlendirmesini yaparak sanat tarihi açısından önemlerine değinen Eyice, Türkiye’den bahseden tüm seyahatnamelerin bir araya getirilmesi temennisini sık sık dile getirmiştir. Ayrıca seyahatnamelerin sanat tarihi araştırmaları açısından sahip oldukları değer bilincinde olarak Türkiye hakkında eser vermiş birkaç seyyahın da çevirilerine yer vermiş ve özel olarak arkeoloji, sanat tarihi ile ilgili içerdikleri bilgileri değerlendirmeye almıştır (Eyice, 1955a; Eyice, 1955b; Eyice, 1963; Eyice, 1975). 14 ile 16. yy.lar arasında Osmanlı İmparatorluğu’nun çeşitli kentlerini ziyaret etmiş seyyahların eserlerini ele alan Yerasimos, seyahatnamelerin adeta sanat tarihi alanındaki önemine işaret edercesine ziyaret edilen kentler ile birlikte bu yerlerde karşılaşılan ve bahsi edilen yapıları, seyyahların güzergâh listesine eklemiştir (Yerasimos, 1991). İldem’e göre bu kaynaklar tarihsel yönleri ağır bassa bile farklı alanlarda değerlendirilebilecek içeriklere sahiptir ve verdiği örneklerden biri Villehardouin’in İstanbul’un mimari

¹ Bursa ili, Karacabey ilçesine bağlı Uluabat yerleşimde bulunan kilisenin 1843 tarihli kitabesinin yol açtığı yanlışlıklar ve seyahatnameler sayesinde yapının tarihçesine yönelik düzeltme önerileri için bkz. Yıldırım, 2013: s. 1008-1012.

dokusuna yönelik aktardığı bilgilerdir (İldem, 2007: s. 2). Michelozzi ve Bonsignori’nin seyahatnamelerini değerlendiren Borsook ise 15. yy.ın ilk yarısı gibi erken bir dönemde bile seyyahların gördükleri yapıları kaydetmelerinin nadir olmayan bir şey olduğunu söyleyerek seyahatnamelerin sanat tarihini ilgilendiren niteliklerinin uzun geçmişiyle ilgili önemli bir ipucu vermiştir (Borsook, 1973: s.145).

Günümüze ulaşmayı başaran örneklerin sayısı düşünüldüğünde, sanat tarihi araştırmalarında kullanımlarına dair tüm seyahatnameler özelinde bir değerlendirme yapmanın güçlüğü ortadadır. Bu nedenle çalışmamız, Osmanlı İmparatorluğu Dönemi’nde ve bilhassa 19. yy.da Anadolu’yu ziyaret eden Avrupalı seyyahların mimari eserlerle ilgili verdikleri bilgilerle sınırlandırılmıştır. Bu seyahatnamelerin yazarları olan seyyahların nitelikleri, ilgi alanları ve seyahatnamelerin oluşturulma biçimleri, verilen bilgilerin güvenilirliğiyle bağlantılı problemler meydana getirebilmektedir. Bu seyahatnamelerden bazıları, sorunlu olmasına rağmen, özellikle sosyal bilimler alanında çalışan araştırmacıların yoğun biçimde başvurdukları kaynaklar arasındadır. Araştırmalarda hatalar yapılmasına engel olunması ise bir ön değerlendirmeden geçirilmelerini gerektirmektedir. Bir bütün olarak seyahatnamelerden sağlıklı biçimde yararlanabilmek için seyyahın ve kaynağın çeşitli boyutlarıyla incelenmesi ve seyahatnameden elde edilen bilgilerin farklı kaynaklardan edinilen verilerle desteklenmesi gerekmektedir.

1. Seyahatnamelerin Mimari Alanındaki Sanat Tarihi Araştırmaları Bağlamında Yapısal İncelemesi ve Mevcut Problemler

Seyahatnamelerin mimari alanındaki sanat tarihi araştırmaları açısından taşıdıkları önemi, yazarı olan seyyah ve yüzyıllar bazında ele alarak genellemeye gitmek doğru bir yaklaşım değildir. Bununla birlikte içeriklerinin, seyyahların nitelikleri yanında genel olarak dönemin kültürel yapısıyla da bağlantılı olarak değişiklik göstermesi, dönemsel bağlamda değerlendirilmelerini mümkün hale getirebilmektedir.

Avrupa'da eski kültürlere ve eserlere yönelik ilginin artmasıyla seyahatnamelerin genel olarak sanat tarihini ilgilendiren konular bakımından daha zengin kaynaklar haline gelmesi arasında doğrudan bir ilişki vardır. Bu nedenle oransal olarak 19. yüzyıl ve sonrası seyahatnamelerinin sanat ve mimari tarihi araştırmaları açısından daha kapsamlı bilgiler barındırdığı söylenebilir; ancak, daha önceki yüzyıllara ait örneklerde hiçbir bilgi bulunmadığı da iddia edilemez. Yalnızca çok genel bir sınırlandırma ile erken dönem seyahatnameleri biçiminde tanımlayabileceğimiz 14. - 15. yüzyıl ve daha eski tarihli örneklerin büyük bölümünün sanat tarihi alanında kullanılabilir bilgiler veren eserler olmadıkları söylenebilir. Hatta seyahatname olarak adlandırılmalarına rağmen bazılarının yalnızca bir gezi güzergâhı bahsinden ibaret olduğu görülür². Sadece sanat tarihi değil, farklı alanlardaki araştırmacılara da neredeyse hiçbir bilgi sunmayan bu tür seyahatnamelere sonraki yüzyıllarda da rastlanmaktadır. Ancak bunlar oransal olarak erken dönemlere göre daha azdır.

Seyahatnameleri kaleme alanlara baktığımızda da amaçları yalnızca gezmek ve yeni kültürleri tanımak olan kişilere erken dönemlerden itibaren rastlanmakla birlikte³, 14. ve 15. yy.larda seyahatnamelerini kaleme almış olan çoğu kişi; tüccar (Khitrowo, 1889: 243–256, Tafur, 2004, Chambers-Pullan, 2004), elçi (Ruy Gonzales de Clavijo, 2007), asker (Konstantinovic, 2003), esir (Arnakis, 1951, Schiltberger, 1997) veya ajandı⁴. Bu kişiler doğal olarak çoğu kez iş veya zorunluluk neticesinde ziyaret ettikleri yerlerde genellikle amaçları ve kendi şartlarıyla bağlantılı durumlara odaklanan anlatımlar yapmak zorunda kalmışlardır.

Bu hususlar, erken dönem seyahatnamelerinin içeriklerinin zengin olmaması ve dolayısıyla da sanat tarihi araştırmacılarının yararlanabileceği çok az veri barındırması sonucunu doğurmaktadır. Ancak seyyahın ilgi alanı ve bilgi birikimi yetersiz, verilen bilgiler de ilk bakışta önemsiz görünse dahi, aktarılan ufak bir ipucu bile bir yapının tarihi açısından değerli olabilir ve her dönemde sanat tarihini ilgilendiren konularla ilgili bilgiler içeren örneklerle karşılaşılabilir. Lubenau, Covel, Thevenot gibi seyyahlar; 16. ve 17. yy.larda da eski eserlere yönelik ilginin, kaleme alınan seyahatnamenin neredeyse tüm içeriğini biçimlendirebildiğinin örnekleridir. Bu özellikleri de en önemli kullanım alanlarından birisinin sanat tarihi olabileceğinin göstergesidir. Dönemler arasındaki fark, mimari eserler örneğinde erken dönemlerde verilen bilgilerin çoğunlukla genel ifadeler ve dış görünüşlerin tanımlanması ile sınırlı kalmasıdır. Ancak sonraki yüzyıllarda Avrupa düşünce yapısındaki gelişme ve değişimlerle bağlantılı olarak diğer hususlarda olduğu gibi mimari eserler hakkında da daha ayrıntılı bilgiler verilmeye başlanmıştır. 18. yy.dan itibaren uzmanlaşmaların ortaya çıkması ile birlikte belirli konuları daha ayrıntılı biçimde incelemeye başlayan seyyahlar ortaya çıkmıştır. Bu seyyahlar gördükleri her şeyi aktarmak yerine büyük oranda belli sınırlar içerisinde kalan ve kendi uzmanlık alanlarıyla bağlantılı olan konulara değinmişlerdir. Bazı seyyahların ziyaret ettikleri yerleşimlerin özellikle arkeolojik değerleri ve mimari eserlerine yer vermeye başlaması ve bu aktarımlarını yüzeysel değil derinlemesine yapması da bu tür gelişmelerin neticesidir.

Seyyahların bir yapı hakkında verdikleri bazı bilgilerin arşivler başta olmak üzere daha farklı kaynaklardan da elde edilebileceği ve hatta bu kaynakların bazı durumlarda çok daha güvenilir olacağı söylenebilir. Bununla birlikte bu durum tüm bilgiler için geçerli değildir. Geçici süreli tamiratlar ve eklemeler, ihmalkârlıklar nedeniyle yapılarda meydana gelen bozulmalarla yönetimin ve halkın hatalı tutumlarının neden olduğu zararlar, yangın ve deprem gibi afetlerin yol açtığı hasarlar ve yok olmalar, yapılara dair halk söylenceleri gibi diğer kaynaklarda yer almayan bazı bilgiler, yalnızca seyahatnamelerde karşımıza çıkabilmektedir.

2 Brugeois'in eserinde takip edilen yollar haricinde bir bilgi mevcut değildir (Lelewel, 1857; Yerasimos, 1991: s. 98). Leunclavius'un eserinin başlangıç kısmında Hieronymus Beck von Leopoldsdorf'un yalnızca izlediği güzergâh verilmiştir (Leunclavius, 1596: s. 3). Tüccar Basile'in hac yolculuğu, ziyaret ettiği yerler hakkında kısa bilgiler veriyor olması nedeniyle diğer örneklere göre biraz daha ayrıntılı olmakla birlikte yine de genel olarak bir güzergâh biçimindedir (Khitrowo, 1889).

3 Bu kişilerin ilk sırasında gezi yapmayı bir saygınlık gören ve hatta Bursa'da karşılaştığı seyyah Abdullah-i Mısri'nin ziyaret ettiği yerlerle kendi ziyaret ettiği yerleri kıyaslayarak gururlanan İbn Batuta gelir (Parmaksızoğlu, 1971: s. 44–45; Aykut, 2005: s. 297).

4 Özellikle erken dönemlerde ve Osmanlı'nın gücünün zirvesinde olduğu yıllarda bazı seyyahların görevi Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli yönleri hakkında bilgi toplamaktır (İldem, 2007: s. 3). Bourgone dukası Philippe le Bon'un görevlendirdiği Bertrandon de la Broquiere, Osmanlı'yı bu amaçla ziyaret ettiği anlaşılabilen seyyahlar arasında sayılabilir (Eyice, 1975: s. 87, 88, 91).

Seyahatnameler sayesinde yapıların konumlarının veya mevcudiyetlerinin belirlenebilmesi dahi, günümüze gelemeyen örnekler özelinde oldukça değerlidir⁵. Ancak seyahatnameleri sanat tarihi açısından değerli hale getiren asıl özellikleri, bir yapının seyyahın yolculuk yaptığı tarihteki durumunu belirleyebilmeyi mümkün hale getirmesinden kaynaklanır. Bununla birlikte seyahatnamelerin bu niteliklerinin sağlıklı biçimde değerlendirebilmesi için izlenen güzergâhların ve bu doğrultuda bahsi edilen yerleşimlerin ve yapıların, yolculuğun yapıldığı tarihlerin ve seyahatnamelerin içeriklerinin ne şekilde meydana getirildiğinin bilinmesi gerekir. Aksi takdirde günümüze gelemeyen bir yapının seyahatnameler sayesinde bir zamanlar mevcut olduğu ortaya konulsa dahi izleri yanlış yerde aranabilir veya tarihlendirilmesinde yapılan yanlışlıklar geçirdiği değişimlerinin kronolojisinde hatalara neden olabilir. Gerçekten bir gezi gerçekleştirmeden hayali bir seyahatname meydana getirenlerin veya daha önceki seyyahlardan alıntı yapanların aktardıkları bilgilerin de pek çok hataya yol açması oldukça muhtemeldir. Bu nedenle güvenilir kaynaklar olarak kullanılabilmeleri için öncelikle bu hususların tespiti gereklidir.

1. 1. Seyahat Tarihlerindeki Karışıklıklar ve Yol Açtığı Problemler

Seyahatnamelerin sanat tarihi araştırmalarında sağlıklı biçimde kullanılabilmeleri için seyahat tarihlerinin doğru biçimde belirlenmesi gerekir. Çünkü bir yapının belirli bir tarihteki durumunun, geçirdiği değişimlerin ve hatta mevcudiyetinin ortaya konulabilmesi ancak bu tarihlendirmelerin sağlıklı yapılabildiği durumlarda geçerlilik kazanır. Aksi takdirde, birkaç yıllık sürelerle sınırlı olsa bile yapılan yanlışlıklar, yapının geçirdiği değişimlerin kronolojisinde hatalar yapılmasına neden olabilir.

Seyahatların birçok durumda gezilerini ayrıntılı biçimde tarihlendirmiş olmaları, seyahatnamelerin büyük bölümünün gezi tarihlerini doğru biçimde belirlemeyi mümkün kılar. Ancak seyahatlerini gerçekleştirdikleri tarihle ilgili hiçbir ipucu vermeyen seyyahlar da vardır. Bu nedenle seyahat tarihlerini

5 Bertrand de la Broquiere'un Küçükçekmece civarında bir köprünün mevcudiyeti hakkındaki aktarımı, yapılan kazılara kadar bu yapıyla ilgili mevcut yegâne bilgiyi oluşturmuştur (Eyice, 1975: s. 104, dn. 50).

belirleyebilmek için bazen tüm seyahatnamenin incelenmesi, verilen ipuçlarının ve seyyahın yaşam öyküsünün tetkik edilmesi, tarihi olaylarla bağlantı kurularak değerlendirilmelere gidilmesi gerekebilir. Bununla birlikte bazen hiçbir şekilde tarihler tam olarak tespit edilemez ve yalnızca yakın olabilecek yıllar belirlenebilir. Hatta bize en çok yardımı dokunan seyyahların düştükleri tarih kayıtlarını dahi bazen şüpheyle ele almak doğru bir yaklaşım olacaktır. Bunun örneklerinden biri Egmont ve Heyman'ın seyahatnamesidir. Seyyahlar, İstanbul'da buldukları sırada aldıkları bir fermanın içeriğini olduğu gibi aktarmışlar ve sonundaki tarihi de 1033 yılının Muharrem ayının 1'i olarak vermişlerdir (Egmont ve Heyman, 1759: s. 232). Bu tarih, 1623'e denk gelmektedir. Ancak Thomas Harmer, seyahatnamenin kapsamlı bir incelemesini yaparak bu tarihin yanlışlığını ortaya koymuştur. Belirttiği üzere aslında 1720 yılı civarına denk gelen ve 1133 olması gereken tarih, yanlışlıkla 1033 olarak basılmıştır. Tarihin bu şekilde düzenlenmesi karşılaşılan kişilerle ve olaylarla da uyumlu olmaktadır⁶.

Seyahat izlenimlerini, yolculukları sırasında kaleme almayı sonradan hatıralarına dayalı olarak yazanlar veya yolculukları sırasında tuttıkları notları sonradan bir araya toplayanların eserlerinde de tarihi tam olarak tespit etmek sorunlu bir durumdur. Texier, Anadolu'da biri 1833, diğeri ise 1843 yılında başlayan iki gezi düzenlemiştir (Texier, 2002). Konu ettiği yapılarla ilgili gözlemlerin bu tarihlerin hangisine ait olduğunu belirleyebilmek bazen mümkün olamamaktadır. Benzer biçimde Hasluck'un eseri 1899–1916 tarihleri arasında bulunduğu Türkiye ve Yunanistan'daki gözlemlerinin neticesinde ele alınmıştır ve yapılarla ilgili gözlemlerinin bu geniş tarih aralığına yerleştirilmesi gerekir (Hasluck, 1929: s.v).

Tarihlendirmeler, bahsini ettiğimiz nedenlerden ötürü sanat tarihi araştırmacılarının dikkat etmesi gereken hususlar arasında yer almakla birlikte genellikle daha az karşımıza çıkan bir sorundur ve erken dönem

6 Harmer, yolculuk sırasında seyyahların karşılaştıkları kişilerle bağlantılı olarak bu durumu doğrulamayı başarmıştır (Harmer, 1815: s. xix-xxi). Araştırmacının belirtmediği ancak tarihin ortaya konulması hususunda yardımcı olacak kişilerden birisi de seyyahların Bursa'da karşılaştıkları ve ismini Marc Anthonio Teberci olarak verdikleri doktordur. Bu doktor, Tournefort'un 1701 yılında (Tournefort, 2005: s. 238) ve Paul Lucas'ın da 1702 yılında (Lucas, 1714: s. 378) bahsini ettikleri Cerci'dir.

seyahatnameleri haricinde gezi tarihlerinin tespitinde büyük bir güçlük yaşanmamaktadır.

1. 2. Yapıların Tespitiyle İlgili Sorunlar

Seyahatnamelerde hangi yapılardan bahsedildiğinin tespiti de bir problem olabilmektedir ve bu tür sorunlar büyük yerleşimlerden ziyade köy mahiyetindeki yerleşimler veya yerleşim yeri dışında kalan yapıların belirlenmesinde karşımıza çıkmaktadır. Zira seyyahlar, yerleşim isimlerini çoğunlukla duydukları biçimde ancak kendi dillerine uygun şekillerde kaydetmişlerdir. Takip edilen güzergâhların belirlenebildiği durumlarda bunların Türkçe karşılığı genellikle tespit edilebiliyor olmakla birlikte bazı isimlerin herhangi bir yerleşimle bağdaştırılamayacak derecede bozuk olması, seyyahın bahsini ettiği yerleşimin araştırmacılar tarafından belirlenebilmesi konusunda büyük bir problem teşkil edebilmektedir. Bu karışıklık, bazen seyyahları da zor durumda bırakmakta ve kendilerinden önce aynı güzergâhı takip eden kişilerin izinden gitseler bile sözü edilen yerleşimleri belirleyememelerine neden olmaktadır (Chateaubriand, 1814: s. 209).

Böylesi bir soruna çözüm getirebilmek için seyyahların takip ettikleri güzergâhların doğru biçimde belirlenmesi gereklidir. Bu sayede sözü edilen yapıların da hangi yerleşimin sınırı içerisinde kaldığı tespit edilebilir. Bununla birlikte yerleşim yeri tespit edilse bile, seyyahın bahsini ettiği bir yapının tanımlamasını yaparken ismini vermemesi veya yanlış aktarması da yine sanat tarihi araştırmacıları için bir sorun meydana getirebilmektedir. Bu durum özellikle köprüler, çeşmeler, kervansaraylar ve hamamlar gibi pek çok ortak özelliğe sahip olan ve genel nitelikleri yönüyle de birbirine benzeyen yapıların tespitinde sorunlara yol açmakta; haklarında çok özel bir bilgi verilmediği durumlarda seyyahın hangi yapıdan bahsettiğini tespit etmek bazen mümkün olamamaktadır.

Bir yapının isminin başka bir yapıyla karıştırılması veya mevcut olmadığı halde mevcutmuş gibi gösterilmesi hiçbir şekilde bahsinin edilmemesi veya isminin verilmemesinden daha büyük sorunlara yol açabilmektedir. Bu güçlüklerin örnekleri bazen aynı isimle farklı yapılardan bahsedildiğini gördüğümüz hamamlarda çok sık karşımıza çıkmaktadır. Bursa hamamları hakkında yapılan bahisler bu sorunla ilgili

örnekler sunması bakımından ele alınabilir. Browne, Taylor, Murray ve Busch, Kaplıca Hamam ismiyle Yeni Kaplıca'dan söz etmişlerdir (Browne, 1820: s.109, Taylor, 1862: s. 313–314, Murray, 1854: s. 182, Busch, 1870: s. 148), Texier, Eski Kaplıca'nın ismini Kaplıca Hamam şeklinde vermiştir (Texier, 2002: s. 208). Davey, Yeni Kaplıca'nın ismini Eski Kaplıca olarak kaydetmiş (Davey, 1907: s. 415–416), Eski Kaplıca'yı ise Gazi Hünkâr Hamamı olarak adlandırmıştır (Davey, 1907: 416). Bu seyyah her iki yapıyı da ele aldığı ve konum, inşa eden kişi gibi bazı ayrıntılar verdiği için isimlendirme konusunda yaptığı yanlış düzeltmek mümkün olabilmektedir. Walker da ziyaret ettiği bir hamamın ismini Eski Kaplıca olarak kaydetmiştir. Ayrıca tarihi hakkında verdiği bilgiler de ilk başta gerçekten bu hamamdan söz ettiğini akla getirmektedir. Bununla birlikte sıcaklık bölümün döşemelerinin renkli mozaiklerden, duvarlarının ise çinilerden yapıldığını söylemesi aslında bu hamamın Yeni Kaplıca olduğunun anlaşılmasını sağlamaktadır (Walker, 1886: s. 195–196). Bu iki seyahatname, aktarılan bazı ayrıntılı bilgiler sayesinde hatalı isimlendirmelerin yol açabileceği problemlerin telafi edilebildiği örneklerdir. Ancak bu şekilde ayrıntıların verilmediği durumlarda benzer mimari niteliklere sahip olmaları dolayısıyla özellikle hamam, köprü, çeşme gibi yapılarla ilgili yapılmış yanlışları tespit edebilmek çok zordur. Bazen yalnızca genel hatlarıyla aktarılan bu tür yapılarla ilgili verilen bilgiler doğal olarak sorunludur ve gerçekten hangi yapıdan bahsedildiğiyle ilgili belirsizlikler olduğu durumlarda böylesi bir kaynağa şüpheyle yaklaşılması gerekir.

1. 3. Seyahatnamelerin Yazılma Biçimleriyle Bağlantılı Problemler

Seyahatlerin gerçekleştirildiği tarihler ve seyahatnamede yer verilmesine rağmen konuları ve isimleri tam olarak belirlenemeyen yapılar, sanat tarihi araştırmacılarının seyahatnamelerde karşılaşılabilecekleri, ancak genellikle önemsiz ve dikkatli tetkikler sonunda ortadan kaldırılabilen sorunlar meydana getirirler. Seyahatnamelerin araştırmacıları yanlış yönlendirme tehlikesi daha ziyade yazılanların seyyahın gözlemlerini yansıtmadığı, diğer seyahatnamelerden yapılan alıntılar veya kurgular neticesinde meydana getirildiği durumlarda yaşanır.

Zira bazen seyahatnamelerde olaylar, durumlar ve de yapılarla ilgili bilgiler seyyahın bizzat gördüğü ile bir şekilde duyduğu veya bilgi sahibi olduğu ayrımı yapılmaksızın verilebilmektedir. Bu, seyahatnamelerin güvenilirliğini zedeleyen önemli bir sorundur ve seyyahların bizzat görmedikleri yapılara veya başka seyahatnamelerden yaptıkları alıntılara yer verdiklerinin tespitinin yapılamaması büyük hatalara neden olabilmektedir.

Birçok örnekte karşımıza çıktığı üzere kendileri yolculuk yapmış olsalar dahi seyyahların büyük bölümü aktarımlarına gördüklerinin yanında, hayal ettikleri veya duyduklarını veya başka bir seyyahın yaptıkları alıntıları kattığını itiraf etmez. Eğer seyyah, ziyaretinden çok daha eski tarihten aldığı cümlelere kendi eserinde yer verirse, bu yıllar arasında bir yapıda meydana gelmiş değişiklikler olmamış ve hatta uzun zaman önce ortadan kalkmış bir yapı hala mevcutmuş gibi algılanabilir⁷. Böylesi bir tutumun pek çok seyyah tarafından benimsenmesi nedeniyle verilen bilgilerin değerlendirilmeye alınmadan önce bir süzgeçten geçirilmesi zaruridir.

Seyahatnamelerde sıklıkla karşımıza çıktığı üzere seyyahlar yolculuğa başlamadan önce ziyaret edecekleri yerler hakkında bilgi toplamakta, kendilerinden önce bu yerleri gezmiş olanların eserlerini incelemekte ve hatta bu eserlerle birlikte aldıkları notları yanlarında taşımaktadır. Chateaubriand, yolculuğuna çıkmadan önce 200 kadar seyahatname okuduğunu belirtmiştir (Chateaubriand, 1946, s. 196'dan aktaran İldem, 2007: s. 7). İznik'te kendilerine rehberlik yapacak kişilerin ancak bilgisiz rahipler olacağı öngörüsüyle henüz İstanbul'da iken, bu yer hakkında bazı bilgileri not aldığını bildiren ve büyük oranda daha önceki seyyahların aktarımlarından oluşan bu notları da eserinde yeri geldiğinde aktaran Marcellus, yolculuklara başlamadan önce başka seyahatnamelerin incelenmesinin nedenleriyle ilgili önemli bir örnektir (Marcellus, 1839: s. 144). Servantie, belki de bu

7 Benzer sorunlar gravürlerin kopyalandığı durumlarda da karşımıza çıkmaktadır. Bu örneklerde orijinal gravürün aynısının veya ufak değişikliklere maruz kalmış benzerlerinin kullanılması bazı yanıltıcı sonuçlara yol açabilmektedir. Çünkü resmedilen yapılardan bazıları seyahatnameyi kaleme alan seyyahın ziyaret ettiği dönemlerde değişikliğe uğramış veya tamamen ortadan kalkmış olsa bile bu çizimler neticesinde hala mevcutmuş veya değişikliğe uğramamış algısı oluşabilmektedir (Arslan, 1992: s. 22).

gerçekle paralel biçimde gezi anlatılarını daha önceki gezi yazarları, rehberleri, bunların yanında romanlar, görsel sanat eserleri, önyargılar ile şekillenen ve gerçekliklerin içine hayal güçlerinin katıldığı ürünler olarak tanımlamıştır (Servantie, 2008: s. 69)⁸. Özellikle 19. yy. seyyahlarının büyük bölümü, gezi yapacakları yere ziyaret gerçekleştirmiş daha önceki seyyahlardan ve bunların yapıtlarından haberdardır.

Aslında farklı seyyahların eserlerinin okunmuş olması, seyahat meraklılarının durumunu düşündüğümüzde gezi düzenlenecek yer hakkında bilgi edinilmesinin mutlak bir gereksinimi olarak görülebilir. Bu tür bir yöntem izleyen seyyahların diğer seyahatnameleri inceleme nedenleri arasında yerleşimlerin tarihçelerini öğrenmek, önde gelen yapılarla ilgili bilgi sahibi olmak ve bu yapıların tarihlendirilmesinde yardım almak da yer almaktadır. Üstelik eski kaynaklardan yararlanmanın bir yerleşim veya yapıda meydana gelen değişiklikleri veya yanlış aktarımları saptamak ve bazen şüpheli bulunan tarihlendirmelerde fikirler sunmak gibi amaçlarla yapılması, sanat tarihi araştırmaları açısından oldukça faydalı bilgileri de ortaya çıkarır. Çünkü herhangi bir yapıda meydana gelen değişiklik bu sayede tespit edilerek kaydedilmiştir. Hatta kendilerinden önce bahsi edilen bir yapıyı veya anıtı görmek ve bunlardaki değişiklikleri saptamanın seyyahların en çok özen gösterdikleri hususlardan biri olduğu bile söylenebilir (İldem, 2007: s. 8). Birçok örnekte ele alınan yapının iki farklı tarih arasında geçirdiği değişimler hakkında bilgi verilmiş veya önceki seyyahın düşmüş olduğu hatalar çeşitli fikirler ileri sürülerek düzeltilmiştir⁹.

Bazı seyyahlar, seyahatnamelerini hazırlarken farklı kaynaklardan yararlandıklarını çeşitli şekillerde açıklama yoluna gitmişlerdir. Grelot, Mudanya'nın

8 Araştırmacının bu tanımlaması yanlış olmasa da belirli bir dönem sınırlandırması yapmaması nedeniyle eksik görülür. Zira en azından bizim incelediğimiz örneklerde bu tanımlamaya daha ziyade geç dönem seyahatnamelerini yerleştirebilmek mümkündür. Bu dönemlerde eski seyyahlardan yapılan alıntılar ve etkilenmeler daha fazladır. Ayrıca Osmanlı İmparatorluğu'na yapılan gezilere yer verilen seyahatnameler özelinde Doğu hikâyelerinin etkisi altında kalan ve okuyucularının da bu ilgisinden haberdar biçimde harem yaşamı, kadınları, hamam eğlenceleri gibi konulara odaklanarak kendi hayal güçlerini işin içine katan seyyahlarla daha sık biçimde karşılaşılır.

9 Bu yalnızca yapılar örneğinde kendini göstermez. Seyyahlar seyahatlerine çıkmadan önce duydukları olaylarla karşılaştıkları durumlar arasındaki farklılıklara dikkat çekerler ve bu dikkatli tutum anlatımlarını daha değerli hale getirir (Lowry, 2004: s.22).

tarihi ile ilgili bilgileri Vaillant'tan aldığını açık bir biçimde belirtmiştir (Grelot, 1998: s. 35). Morritt, Küçük Asya ve Yunanistan'da ziyaret ettiği antik yerleşimler hakkında zaman zaman kendi gözlemlerine de yer vermiş ancak büyük oranda Richard Chandler'dan alıntı yapmıştır (Marindin, 1914: s. 98). Walsh, Bursa'ya gezi düzenlemeden önce Tournefort, Kinneir ve başka seyyahların eserlerini okuduğunu açıklamıştır (Walsh, 1836: s. 211, 213). Rennell, eserinin tamamını farklı seyyahların eserlerinden alıntılarla meydana getirmiş ve bu durumu da itiraf etmiştir (Rennell, 1831)

Bu örneklerde olduğu gibi aktarılan bilgilerin aslında bir başka seyyaha ait olduğunun açıklanması herhangi bir sorun oluşturmaz. Çünkü sözü edilen seyahatnamelerle karşılaştırma yapılarak hangi cümlelerin seyyaha ait olduğu hangilerinin alıntı olarak verildiği kolayca tespit edilebilir. Bilgilerin alındığı seyahatnamelere herhangi bir atıf yapılmadığı ve hiçbir şekilde bir gezi gerçekleştirilmeden farklı seyyahların aktarımların bir araya getirildiği kaynaklar ise çok büyük problemler barındırır. Bir yapıyla ilgili seyyahın başka bir kaynaktan yararlanmasının olumsuz olarak görülebilecek yönü ise bazen kendi görüşlerini belirtmemesi, yalnızca kaynak olarak kullandığı kişinin gözlemlerini tekrar etmesinden kaynaklanır. Bu örneklerde yazar, bazen daha önceki seyyahların tanımlamalarını kendi gözlemleriyle birleştirmiş, bazen de kelimesi kelimesine kendi sözleri gibi aktarmıştır (Lowry, 2004: s.11; İldem, 2007: s.7). Bu tür bir yöntemin yol açtığı sorunlara Hasluck'tan bir örnek verilerek açıklama getirilebilir. Hasluck, eserini 1899–1916 tarihleri arasında Anadolu'da yaptığı gezilerindeki gözlemlerini bir araya getirerek oluşturmuştur. Ancak farklı seyahatnamelerden aldığı alıntıları aynen aktarmış olması, sanat tarihi alanındaki araştırmalara yansımaları muhtemel bazı hatalar yapmasına neden olmuştur. Bunlardan biri, Bursa'daki manastır hakkındaki tanımlamasıdır. Hasluck, 19. yy.ın ilk yarısında ve tamamen ortadan kalkmasına neden olan 1855 depreminin öncesinde manastırı görmüş olan Hammer, Pardoe ve Turner gibi seyyahların eserlerinden yaptığı alıntılarla bu yapının hala mevcutmuş gibi algılanmasına neden olacak bir tanımlamada bulunmuştur (Hasluck, 1929: 18, dn. 5). Hasluck'un verdiği bu bilgiyi kendi gözlemleri sonunda ortaya koyduğunu düşünen birisi, 20. yy.ın

başlarında manastırın harabe bir halde olsa da halen ayakta olduğunu zannedebilir ve mimari araştırmalarda böylesi bir yanlış, yanlış değerlendirilmeleri beraberinde getirebilir.

19. yy. öncesinde seyahatnamelerin nadirliği düşünüldüğünde bu dönem seyyahlarının ziyaret edecekleri yerler hakkında kendilerinden önce bilgi veren bir kişinin notlarını keşfetmelerinin daha zor olacağı muhakkaktır. Ancak 19. yy.ın sonrasında neredeyse tüm seyyahlar belirtmiş olsunlar veya olmasınlar daha önceki seyahatnamelerden bir şekilde alıntı yapmış veya en azından etkilenmiş olmalıydılar. Zira bu yüzyılla birlikte pek çok kişi Batı'da büyük merak uyandıran ülkelere yolculuklar gerçekleştirmiştir. Seyahatnamelerin sayısının artması ve daha çok sayıda basılmasıyla birlikte bunlara ulaşmak, alıntılar yapmak, doğrudan alıntı yapılmasa bile zihinde kalanların etkisiyle tanımlamalarda bulunmak mümkün hale gelmiştir. Hatta yapılan alıntılar bazı seyyahların gerçekten bir gezi gerçekleştirip gerçekleştirmediği konusunda şüphelere düşülmesine neden olabilecek düzeye ulaşmıştır. Kafalarında hayali Doğu'yu yansıtmaya çalışan ve bunu yapmak için diğer seyyahların betimlemelerini kullanan birçok seyyah mevcuttur (İldem, 2007: s.4). Özellikle bu şekilde meydana getirilen kitaplar, diğer sosyal bilim alanlarında olduğu gibi sanat tarihi araştırmaları için de güvenilirliği olmayan kaynaklardır.

Bir seyahatnamenin alıntılara yer verdiği veya tamamen farklı kaynaklardan yapılan alıntılarla meydana getirildiği; izlenen güzergâhlar, verilen bilgiler gibi ayrıntılardaki benzerlikler yolu ile tespit edilebilir. Ancak farklı seyahatnameler arasında çok büyük benzerlikler olsa dahi, bazen bu durumun birlikte yolculuk yapan seyyahların ayrı eserler ortaya koymaları ile bağlantılı olması da bir diğer güçlüktür. Morritt ve Dallaway'ın seyahatnamelerinin izlenen güzergâh, tarih, hatta İznik'e kapı yerine surlardaki bir açıklıktan girilmesi, bir gece meydana gelen fırtına ve deprem gibi ufak ayrıntılarda dahi birbirlerine çok benzer (Dallaway, 1797: s. 164, Marindin, 1914: s. 105). Bu durum doğal olarak seyyahlardan birisinin diğerinin eserinden alıntı yapmış olabileceği akla getirebilir. Ancak Morritt'in seyahatnamesi incelendiğinde, seyyahın İzmit'ten yazdığı bir mektupta İstanbul'dan

yola çıktıklarında kendilerine eşlik eden kişiler arasında Dallaway'ın de olduğu bilgisini vermesi (Marindin, 1914: s. 98), iki seyyah tarafından aynı güzergâh dâhilinde, aynı yerleşim yerlerinin ziyaret edildiğini ve ayrı seyahatnameler meydana getirildiğini kanıtlar.

Benzer durum, daha farklı seyahatnameler için de geçerlidir. Ange de Gardane ve Salvatori'nin yolculuklarını beraber gerçekleştirdiği, her iki seyyahın da yolculuk yaptığı kişilerden bahsetmesi sayesinde kolaylıkla tespit edilebilmektedir (Gardane, 1809: s.2; Salvatori, 1814: s. 631). Leeves ve Barker'in ortak yazar olarak görüldükleri bir eserleri mevcuttur (Leeves ve Barker, 1824). Bunun yanında Barker'in gezi esnasında tuttuğu notlar tek yazarlı olarak da yayınlanmıştır (Barker, 1824). Barker, yol arkadaşları içinde Leeves'in haricinde Walsh'un olduğunu belirtmiştir (Barker, 1824: s. 449). Dahasonraki kısımlarda Walsh'un ismini vermese de Walsh'un kendisi yolculuklarına üç kişiyle devam ettiklerine ve bu kişilerden birisinin Leeves olduğuna seyahatnamesinin çeşitli yerlerinde değinmiştir (Walsh, 1836: s. 172, 174). Bu nedenle izlenen güzergâhlar ve yolculuk tarihleri üç kaynaktan da benzerdir ve yalnızca ayrıntılarda farklılaşmalar görülmektedir. Hamilton ve Strickland'in de izledikleri güzergâhlar aynıdır ve belli bölümler dâhilinde verilen bilgiler, birbirlerinden alıntı yaptıkları izlenimi uyandırmaktadır. Hatta Strickland'in seyahatnamesi, Hamilton'un seyahatnamesinin bir özeti gibidir (Jardine, 1858). Ancak her ikisinde farklılıklar ve şahsi bakış açıları söz konusudur ve daha önemlisi Hamilton tarafından Strickland'in bu seyahatte yol arkadaşı olduğu bilgisi aktarılmıştır (Hamilton, 1842: s. 69, 93)¹⁰.

Bu örneklerin de gösterdiği üzere bir gezi sonucunda ve seyyahın kendi gözlemleriyle meydana getirilenlerle, hayali biçimde veya alıntılarla oluşturulan seyahatnamelerin ayrımının yapılabilmesi, bazen seyahatnamenin yalnızca belli bölümlerinin değil tamamının incelenmesiyle mümkün olabilmektedir. Biraz önce örneklerini verdiğimiz gibi dikkat çekecek derecede benzer olmalarına rağmen bazı seyahatnamelerin bizzat gezi gerçekleştiren seyyahlar tarafından yazıya geçirildiği bu şekilde anlaşılabilir. Bu konudaki detaylı incelemeler,

seyahatnamelerin güvenilir mi yoksa şüpheyle yaklaşılması gereken kaynaklar mı olduklarının belirlenmesini sağlar.

Bu istisnai örneklerin haricinde farklı seyahatnamelerdeki benzerlikler, genellikle birbirlerinden yapılan alıntılardan kaynaklanmıştır. İki farklı seyahatname arasındaki benzerlik, birinin diğerinden alıntı olduğunu kanıtlayabilse de böylesi tespitler bile kendi içinde güçlükler barındırabilir. Pullinger ve Pococke'nin seyahatnameleri hangi seyyahın diğerinden alıntı yaptığını tespit edilmesiyle ilgili yaşanabilecek güçlüklerin bir örneği olması bakımından önemlidir. Zira Pullinger, Pococke'ye atıf yaparak bazı bölümlerde bu seyyahı kaynak olarak kullandığını açıklamıştır. Ancak her iki eser incelendiğinde Pococke'nin de Pullinger'den alıntı yaptığı ve hatta bunların çok daha fazla olduğu görülmüştür. Araştırmacı Stroud, bunun nedenini Pococke'nin eseri yayımlandıktan sonra Pullinger'in bazı notlara istinaden kitabının yeni baskısını tekrar gözden geçirmesine bağlar. Pococke ise Pullinger'in ismini doğrudan vermemiş, yalnızca çağdaş bir dostunun takip ettiği bir güzergâhtan alıntılar yaptığını söylemiştir. Halep'ten İstanbul'a kadar olan güzergâhla ilgili verdiği bilgiler kesinlikle Pullinger'den alıntıdır ve hatta bazı cümleler hiçbir değişiklik yapılmadan aktarılmıştır (Drew-Bear, Naourt, Stroud, 1985: s. 49, dn. 10, 11).

Farklı kaynaklardan alıntı yaptığı halde bunu itiraf etmeyen seyyahlar araştırmacıları farklı konularda yanıltma potansiyeline sahiptirler. Böylesi bir sorunla karşılaştığımız seyyahların en çarpıcısı, eseri sanat tarihi araştırmalarında çok sık biçimde bir başvuru kaynağı olarak kullanılan Texier'dir. Yaptığımız incelemeler sonucunda Texier'in; Lucas, Pococke, Hammer gibi seyyahların bahislerine sık sık yer vererek, tanımlamalarını tekrarladığını belirlemek mümkün olmuştur. Alıntı yaptığını açıkça itiraf ettiği bölümler büyük oranda bu kişilerin hatalarını kendi sunduğu kanıtlarla doğrulamaya çalıştığı kısımlardır. Ancak Hammer'dan alındığı belli olan (Hammer, 1818: s. 21–24) İznik Koimesis Kilisesi'ndeki lahitte ilgili tanımlamasında bu bilginin kaynağını açıklamamıştır (Texier, 2002: s.207–208). Bursa'daki hamamlar tanımlamasının bir bölümü Hammer'in aktarımıyla

10 İki seyyahın gezilerini birlikte gerçekleştirdiklerine Felice de Vecchi de değinmiştir (Felice de Vecchi, 1854: s. 91).

(Hammer, 1818: s. 21–24) benzerlikler göstermektedir (Texier, 2002: s.207–208). Çok yakın ifadeler kullanması nedeniyle burada da isim belirtmeden bu seyyahın alıntı yaptığını söyleyebiliriz. Ulu Cami'nin minarelerinden birisinde yer alan su terazisi hakkındaki aktarımı yine Hammer'dan alınmış izlenimi uyandırır biçimde benzer cümlelerle verilmiştir (Hammer, 1818: s. 32–33; Texier, 2002: s. 216). Orhaneli civarındaki Hadriani kalıntılarıyla ilgiliyse kendisinden önce Hamilton'un bilgiler vermiş olduğunu zikretmekle birlikte buradaki kalıntılarla ilgili aktarımlarının kaynağının bu seyyah olduğunu itiraf etmemiştir. Yine de iki seyahatnamenin karşılaştırılması Hamilton'dan yapılan alıntılar net biçimde ortaya koymaktadır (Texier, 2002: s. 248).

Texier, farklı seyyahların yaptıkları alıntılara yer verip alıntılarının kaynağını açıklamayan seyyahların en çarpıcılarından biridir. Ancak bu konuda yalnız değildir. Gezi amacıyla bağlantılı biçimde Bernard'ın dikkatini yalnızca kaplıcaların kimyasal özellikleri ve içeriklerinin çekmesi beklenirken Bursa'nın hamamlarının tarihçesi ve mimari özellikleri, ayrıca camileri, türbeleri ve kalesi hakkında bilgiler vermiş olmasını, kitabını Türkçeye çeviren Rıza Ruşen Yücer takdirle karşılamıştır (Bernard, 1943: s. 6). Bununla birlikte Bernard'ın verdiği bu bilgiler büyük oranda Bursa'yı kendisinden kırk yıl önce ziyaret eden Hammer'dan alınmıştır. Bu nedenle eserindeki tanımlamaların kendi gözlemleri olarak değerlendirilmesi bu süreçte yaşanan bazı değişimlerin gerçekleşmemiş gibi algılanmasına neden olabilir. Moustier, yararlandığı kaynaklara atıf yapmamıştır ama özellikle İznik'te ele aldığı yapıların tarihlendirmesinde Texier'i kaynak olarak kullandığı anlaşılmaktadır ve ileri sürdüğü bazı fikirlerde de bu seyyahın etkisi olduğu hissedilmektedir (Moustier, 1864: s. 236). Launay'ın Bursa hakkındaki bazı tanımlamalarını ve özellikle de türbeler hakkındaki aktarımlarını Hammer'dan aldığı çok açıktır (Günaydın ve Kaplanoğlu, 2000: s.152–163). Kitabını Hasluck adına yayına hazırlayan eşi Margaret M. Hasluck'ın, 1899 ile 1916 yılları arasında Yunanistan ve Türkiye'de bulunan kocasının bir oryantalistten çok bir arkeolog olarak çalışmalar gerçekleştirdiğini söylemesi ilk başta seyyahın daha önce tespit edilememiş ayrıntılara inmiş olabileceği beklentisini meydana getirmektedir. Ancak en azından "Christianity and Islam Under The Sultans"

adlı çalışması Hasluck'ın bu yönünü çok fazla ortaya koymaz. Ele aldığı yapılarla ilgili aktarımları büyük oranda daha önceki seyyahların eserlerinden alıntıdır ve bu kişilerin düşükleri hatalara zaman zaman kendisi de düşmüştür (Hasluck, 1929).

Seyyahların eski seyahatnamelerden veya gittikleri yerleşimler hakkında yazılmış rehber tarzındaki kitaplardan yararlanması aynı bilgilerin tekrarlanma ihtimalini beraberinde getirmektedir. Başka kaynaklara başvurmadan yalnızca kişisel gözlemlerle meydana getirilen kaynakların çok daha özgün bilgiler barındırması daha olasıdır. Örneğin Gallenga, eserinde gezileri sırasında bir rehber ve hatta bir rehber kitaba dahi başvurmadığını açık biçimde belirtmiştir. Bursa'nın önde gelen hiçbir yapısı hakkında detaylı bilgi vermemesi veya verememesinde bu tercihin rol oynaması oldukça muhtemeldir. Ancak bazılarının ihmalkârlıklar nedeniyle tahrip olması ve çinilerinin yağmalanmasına göz yumulması gibi konular hakkında verdiği bilgiler bir sanat tarihi araştırmacısı için çok daha önemli olabilecek detaylardır (Gallenga, 1877: s. 42–43).

Bir seyyahın bir başka seyyahın alıntı yaptığını belirlenebilmesi, ancak tanımlamaların benzer veya en azından yakın cümleler halinde olduğu durumlarda mümkündür. Yapılan alıntılar değiştirilerek, farklı cümleler eklenerek verirse böylesi bir tespiti gerçekleştirmek olanaksızlaşmaktadır. Seyahatname kategorisinde değerlendirilmekle birlikte hiçbir şekilde bir gezi gerçekleştirilmeden meydana getirilmiş olan kitaplar ise bir yerleşimin gerçekten ziyaret edildiği ancak bazı bilgilerin farklı kaynaklardan yararlanılarak verildiği seyahatnamelerden bile daha sorunludur. En büyük problemleri de çeşitli seyahatnamelerden aldığı bilgilere bir arada yer veren ve bazen bir kurgu meydana getirerek bahsini ettikleri yerlere gerçekten bir seyahat yapmış izlenimi oluşturan kişilerdir.

Bazı araştırmacılar Wilkinson'u bir seyyah olarak gösterme hatasına düşmüşlerse de (Yalçınkaya, 2008: s. 54–55, Ulugün, 2008: s. 106), yazarın kendisi bir seyahat gerçekleştirmemiştir. Kitabı incelendiğinde de bir albay ile iki yeğeni tarafından yapılan bir geziyi konu ederek Dallaway, Tournefort gibi seyyahların aktarımlarını birleştirdiği kolayca tespit edilebilmektedir. Wilkinson, bilgi yanlışlığına

düşmemek amacıyla seyahatnamelerden büyük oranda hiçbir değişiklik yapmadan yararlanmıştır. Yine de yazdıklarında bir kurgulama vardır ve bu nedenle yazılanların asıl seyahatnamelerden kontrol edilmesi daha sağlıklı olacaktır. Ayrıca eserini ele aldığı dönemle yararlandığı seyahatnameler arasında zaman farkı bulunması, bir kaynak olarak değerlendirildiği durumlarda sorunlara neden olabilir (Wilkinson, 1806).

Jerningham, Wilkinson'a göre araştırmacıları hataya düşürme ihtimali daha fazla olan bir seyyahdır. Çünkü Wilkinson, seyahatleri bizzat gerçekleştirmediğini itiraf ederken, Jerningham böylesi bir açıklamada bulunmamıştır. Macfarlane, Fellows, Bernard ve Hammer gibi farklı seyyahların kitaplarından haberdardır ve zaman zaman bu seyyahlara atıfta bulunarak alıntılar yaptığını belirtmiştir. Ancak bu kaynaklardan yararlandığı bariz olmakla birlikte bazı durumlarda bilgilerin kaynağını vermemiştir. Örneğin Kızderbent-İznik arasındaki yol ile ilgili aktarımları tamamen Fellows'unkileri hatırlatır ancak farklı bir kurgulama içindedir. İznik'teki konsil kiliseleri hakkında yaptığı tanımlamaların tamamı Stanley'dendir ve İznik'e gerçekten bir gezi düzenlememiş dahi olabilir. Bununla birlikte burada konakladıklarını söyleyerek ve tanıştığı kişilerden bahsederek İznik'i ziyaret etmiş gibi bir izlenim meydana getirmeye çalışmıştır. Eserinde yer verdiği yapıları görmediğini, yaptığı hatalar ortaya koymaktadır. İznik konsilinin düzenlendiği kilisenin konumunu veren seyyahları ele aldığı bölümde Stanley'in kentin merkezindeki bir yerden bahsettiğini söylemiştir. Burası Orhan Gazi tarafından camiye çevrilmiş olan Ayasofya'dır. Ancak daha sonra Hammer'dan alıntı yaparken bu seyyahın Stanley'nin bahsettiğinden farklı bir yapıdan söz ettiğini zannetmiş ve bir karşılaştırmaya girişmiştir. Özellikle bu konuda yapmış olduğu hata eserini meydana getirirken izlediği yöntem hakkında ipucu olarak alınabilir. Ayrıca camiler ve türbelerle ilgili verilen bilgilerin de Hammer'dan alındığı açıktır. Ancak bu tanımlamalarını kaynak göstermeden ve atıfta bulunmadan yapmıştır. Yine İznik'teki surlar hakkındaki bilgileri de büyük oranda Fellows'tan alıntıdır (Jerningham, 1873: s. 246 – 280). Briand da seyahatname tarzında bir eser meydana getirmiş ve anlatımında bizzat gezi gerçekleştirdiği izlenimi oluşturabilecek bir yol izlemiştir. Ancak tanımlamaları çok genel ifadelerden ibarettir. Bunun

yanında bazı yanlış bilgiler vermesi, yapıların isimlerinde hatalar yapması ve olmayan yapıları var gibi göstermesi bir seyahat gerçekleştirilmemiş olabileceği fikrinin edinilmesine neden olmaktadır (Briand, 1829). Vecchi ve Osculati'nin Bursa'yı ziyaret tarihleri 1841 olarak gösterilmektedir. Ancak 1804 yılındaki yangında ortadan kalmasına rağmen Sultan Orhan'ın davulunun hala görülebildiği ve ayrıca davula dokunmak istedikleri için buradaki görevlinin kendilerine kızdığı şeklinde açıklamalar yapmaları seyahatnamelerinin kurgulamalarla meydana getirilmiş örneklerden biri olduğunu ortaya koymaktadır (Felice de Vecchi, 1854: s. 93–94).

Seyahat eden kişilerin sayısında yaşanan artışla birlikte içlerinde yolcuların ihtiyaçları, karşılaşacakları sorunlara yönelik çözüm önerileri ve gezilecek yerler hakkında ipuçları barındıran eserler olan rehber kitapların görülmeye başlanması, 19.yy.da yaşanan değişimlerle doğrudan bağlantılıdır. Günümüzün broşürleri olarak tanımlayabileceğimiz bu rehber kitaplar, bu yüzyılda seyahat alanındaki gelişmelerle birlikte ortaya çıkan farklı bir ticaret kolunun ürünleri olarak gösterilebilir¹¹. Özellikle 19. yy.ın ortalarından itibaren literatüre girdiğini söyleyebileceğimiz, araştırmacılar tarafından da seyahatname kategorisine alınan ancak bu şekilde değerlendirilmelerinde pek çok yönden sakıncalar bulunan bu rehberlerin yazarları büyük oranda kendileri geziler gerçekleştirilmemiş, farklı seyyahların aktarımlarını bir araya getirerek eserlerini meydana getirmişlerdir. Örneğin Murray'in rehberi bu şekilde hazırlanmış olmakla birlikte, içerdiği bilgilerin alıntılardan oluştuğu nadiren itiraf verilmiştir:

“Aşağıda belirtilen yol, Bay W. J. Hamilton tarafından 1836 yılında takip edilmiştir. Anadolu'nun şimdiye kadar ziyaret edilmemiş bir bölümünü içerdiğinden bu güzergâha kendisinin günlüğünden alıntı yapılarak yer vermenin akla yatkın olabileceği düşünülmektedir”(Murray, 1854: s. 254).

11 İldem turist sayısındaki artış ve kılavuzların ortaya çıkışı I. Dünya Savaşı'ndan sonraya götürse de (İldem, 2007: 5) bu tür eserleri 19.yüzyıldan itibaren görebilmek mümkündür.

Rehber kitap yazarları arasında bizzat bir seyahat gerçekleştiren, kendi karşılaştığı güçlüklerle dayalı olarak okuyuculara önerilerde bulunan ve ziyaret ettiği yerlerle ilgili bilgiler veren kişiler mevcuttur. Örneğin Levinge; farklı güzergâhlar, konaklama biçimleri, seyahatlerin ayrıntıları gibi bilgileri birden çok seyyahın eserini değerlendirerek ortaya koymuş olmalıdır. Ancak aynı zamanda kendisinin bu yolculuğu gerçekleştirmiş olabileceğini düşünmemize neden olur biçimde başından geçen sıkıntılara seyahatnamesinde yer vermiştir (Levinge, 1839). Claridge de bu tür bir rehber kitabı, gerçekleştirdiği bir gezinin izlenimleri neticesinde ortaya koyduğunu açıklamıştır (Claridge, 1837). Bununla birlikte istisnai diyebileceğimiz bu örneklerin haricinde, rehber kitaplar büyük oranda farklı seyyahların anlatımlarının bir araya getirilmesiyle oluşturulmuştur. Bunlar, bazı bilgilerin elde edilebileceği eserler olmasına rağmen, kesin bir tarihlendirmenin çok büyük önem arz ettiği ve aralarında sanat tarihinin de olduğu bilim dallarındaki araştırmalar açısından güvenilir kaynaklar değildir. Cook ve Lunn gibi rehber yazarlarının anlatımlarının sürekli olarak aynı biçimli olduğunu, seyahat sırasının dahi değişmediğini, Ayasofya'nın kubbesi veya dış görünümüyle ilgili anlatımların daha önceki kitaplarda tarif edilenlere benzediğini söyleyen Wilkins, kendi gezisinde bahsedeceği yerleri bizzat göreceği olması nedeniyle bu kişilerden farklılaşacağını söylemiştir (Jebb, 1908: 14). Seyyah, bu ifadesiyle rehber kitapların sürekli aynı bilgilerin tekrarlandığı kaynaklar olduğunu da itiraf etmiştir. Her ikisi de Coufopoulos tarafından yazılmış 1895 ve 1910 tarihli rehberler, bu tür olumsuzlukların örneği olarak gösterilebilir. Coufopoulos'un Osmanlı topraklarına en azından bir kez seyahat gerçekleştirmiş olması muhtemel olsa bile aralarında 15 yıllık fark olan her iki eserde verilen bilgiler büyük oranda birbirini tekrar eden cümlelerden ibarettir (Coufopoulos, 1895, Coufopoulos, 1910). Böylesi bir durum bir yapıda meydana gelmiş olabilecek değişimlerin tespit edilmesini imkânsızlaştırmaktadır.

Seyyahlar bazen gezileri sırasında not tutmayıp ülkelerine dönmelerinin ardından hatıralarına dayanarak eserlerini kaleme almışlardır. Bazen de yolculuklar sırasında alınan notlar, seyyah dışındaki kişiler tarafından bir araya getirilmiştir. Her iki durumda da seyahatnamelerin içerdikleri bilgilerin sağlıklı olmama

ve hatalar barındırma riski ortaya çıkmaktadır. Lowry, Schiltberger'in eserinde Bursa'nın nüfusunun abartılı biçimde verilmesinin nedenini metni yayına hazırlayan Teller'in hatasına bağlar (Lowry, 2004: 21). Edmund D. Chishull'un seyahat notları, kendisinin ölümünden sonra oğlu tarafından toparlanmış ve 1747'de R. Medd tarafından düzenlenerek basılmıştır. Medd, kitabın önsözünde karşısına çıkan zorluklar arasında Chishull'un olayları anında değil fırsat buldukça yazıya geçirmiş olmasından dolayı bazen doğru sıralama yapamaması ve de eski yazarların yapıtlarından gerçekleştirilen alıntılarının neden olduğu karışıklıkları saymıştır (Chishull, 1993: s.10). Hommaire de Hell'in seyahatnamesi, seyyahın yolculuğu sırasında İsfahan'da ölmesi yüzünden, notlarının eşi tarafından bir araya getirilmesi neticesinde oluşturulmuştur (Eyice, 1963: 71, 72, 73). Benzer biçimde Hasluck'ın 17 yıllık süreçte aldığı notlar da ölümünün ardından eşi tarafından bir araya getirilerek yayınlanmıştır (Hasluck, 1929: v-vi). Daha önce de değindiğimiz biçimde bu seyahatnamelerin içerdikleri hataların nedeni bu durumdur ve aynı zamanda orijinal metinlerin incelemesi haricinde tespit edilebilmesi çok güç olan daha büyük eksikliklerin ve sanat tarihçileri başta olmak üzere birçok araştırmacıyı yanlış yönlendirecek biçimde seyyaha ait olmayan eklemelere yer vermiş olmaları da muhtemeldir.

Sonuç

Seyahatnamelerin pek çok bilim dalında olduğu gibi sanat tarihi araştırmaları açısından da değerli kaynaklar oldukları yadsınamaz bir gerçektir. Ancak bu kaynakların araştırmacılar tarafından sağlıklı biçimde kullanılabilmesi, içeriklerinin ne Şekilde oluşturulduğunun tespiti başta olmak üzere farklı açılardan değerlendirilmelerini gerektirir.

Seyahatnamelerin sanat tarihi alanındaki değerleri, içerikleri ile doğrudan bağlantılıdır. Bu yalnızca verilen bilgilerin ayrıntılı olması ve seyyahın sanat tarihi, mimari ve arkeoloji gibi konularda yetkinliği ile de bağlantılı değildir. Yapıların tarihlendirmesi ve farklı açılardan doğru biçimde tetkik edilmesi seyyahın nitelikleri ve bilgi birikiminin neticesidir. Bu konulardaki eksiklikleri ise tarihlendirme önerileri gibi hususlarda hatalar yapmasına yol açabilir. Bu kaynaklarda çokça karşılaştığımız üzere seyyahın uzmanlık alanı ve bilgi birikimindeki yetersizliklerle bağlantılı olarak bir yapının dönemi ve hatta ismiyle ilgili hatalar yapılabilmektedir. Tarihlendirme hataları; kitabeler, isimlerle ilgili hatalar ise verilen ayrıntılar sayesinde düzeltilbilir. Bununla birlikte seyyahın ziyaretini gerçekleştirdiği tarihte bir yapının durumuyla ilgili yaptığı tanımlamalar, bazı durumlarda Őahit olduğu tamiratlar veya dikkatini çeken bozulmalar, hasarlar gibi ayrıntıların farklı kaynaklar aracılığıyla teyit edilmesi ve düzeltilmesi ise her zaman mümkün değildir. Bu nedenle seyahatnameler sanat tarihi araştırmaları açısından değerli kaynaklar olabilseler de seyyahın aktardığı bilgilerin araştırmalarda kullanılmadan önce ziyaret tarihinin ve bahsi edilen yapının doğru biçimde tespiti ve ayrıca verilen bilgilerin bizzat seyyahın gözlemlerini neticesi mi olduğu yoksa farklı kaynaklardan mı aktarıldığı ve hatta hayali olarak mı meydana getirildiğinin belirlenmesi sanat tarihi araştırmaları açısından kritik öneme sahiptir. Zira, özellikle 19. yy.dan sonra seyyahların kendilerinden çok uzun zaman önce seyahatler gerçekleştiren kişilerin notlarını kendi gözlemleri gibi aktardıklarını görürüz. Hatta rehber tarzı kitapların yazarları, seyahat dahi gerçekleştirmeden farklı seyyahların aktarımlarını bir araya getirerek kurgusal bir hikâye meydana getiren kişilerdir. Doğal olarak bu kişilerin verdikleri bilgilerin, sanat tarihi araştırmalarında kullanılması

sakıncalar doğurur ve bu nedenle seyahatnamenin ne Şekilde meydana getirildiğinin tespit edilmesi zaruridir.

Bu makalede seyahatnamelerin mimari eserler özelinde sanat tarihi araştırmalarında kaynak olarak kullanılmalarıyla ilgili tespit edilen sorunlara örnekler verilerek değinilmiş ve dikkat edilmesi gereken hususlar ortaya konulmaya çalışılmıştır. Makalede yer verilemeyen, yalnızca 19. yy. gibi bir zaman aralığında ve Osmanlı İmparatorluğu özelinde dahi sayıları binlerle ifade edilebilecek kadar çok seyahatname örneği mevcuttur. Yine de genel olarak seyahatnamelerin yapısal nitelikleri nedeniyle böylesi sorunların tamamı için söz konusu olabileceği ve bu nedenle sanat tarihi araştırmalarında kaynak olarak değerlendirilmeden önce verilen bilgilerin niteliği ile ilgili bir değerlendirmeden geçirilmeleri gerektiği söylenebilir. Bu tür değerlendirmelere gidilmediği ve mevcut sorunların tespitinin yapılmadığı durumlarda seyyahın yalnızca ismiyle ilgili yaptığı bir hata nedeniyle dahi farklı bir yapıyla ilgili bilgilerin değerlendirmeye alınması veya hayali ya da başka kaynaklardan alıntılarla meydana getirilen bir seyahatname nedeniyle bir yapıda meydana gelen değişimlerin, tamiratların, bozulmaların hiç olmamış ve hatta uzun süre önce ortadan kalkmış bir yapının hala ayaktaymış gibi algılanması tehlikesi ortaya çıkacaktır. Böylesi bir durumun da araştırmanın değerini olumsuz yönde etkilemesi kaçınılmazdır.

* *Bu makale, yazarın 2013 yılında Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde Doktora Tezi olarak kabul edilen "14. Yüzyıldan Cumhuriyet Dönemi'ne Kadar Yabancı Seyyahların Gözünden Bursa İlindeki Mimari Eserler" başlıklı tezinden uyarlanmıştır.*

Kaynakça

- Arnakis, G. Georgiades (1951). Gregory Palamas Among the Turks and Documents of His Captivity as Historical Sources, *Speculum*, 26/1, 104–118.
- Arslan, N. (1992). *Gravür ve Seyahatnamelerde İstanbul: 18. Yüzyıl Sonu ve 19. Yüzyıl*, İstanbul, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Dairesi Başkanlığı Yayınları.
- Aykut, A. S. (2005). *İbn Battûta Seyahatnamesi*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Barker (1824). Mr. Barker's Journal in Asia Minor, *The Missionary Register 1824*, London, 449–452.
- Bernard, C. A. (1943). *Bursa Banyoları*, çev. Rıza Ruşen Yücer, İstanbul, Kenan Matbaası.
- Borsook, E. (1973). The Travels of Bernardo Michelozzi and Bonsignore Bonsignori in Levant (1497–98). *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 36, 145–197.
- Briand, P. C. (1829). *Les Jeunes Voyageurs en Asie*, cilt 1, Paris.
- Browne, W. George (1802). Journey From Constantinople, Through Asia Minor, In The Year 1802, *Travels in Various Countries of The East*, ed. Robert Walpole, London, 106–148.
- Busch, M. (1870). *Die Türkei: Reisehandbuch Für Rumelien, Die Untere Donau, Anatolien, Syrien, Palästina, Rhodus und Cypem*, Triest.
- Chambers, D- Pullan, B. (2004). Venice: A Documentary History 1450-1630, Oxford and Cambridge, Blacwell Publishers.
- Chateaubriand, F.A. (1814). *Travels in Greece, Palestine, Egypt and Barbary, During the Years 1806 and 1807*, çev. F. Shoberl, New York.
- Chishull, E. D. (1993). *Türkiye Gezisi ve İngiltere'ye Dönüş*, çev. Erendiz Özbayoğlu, Bahattin Orhon, İstanbul, Bağlam Yayıncılık.
- Claridge, R.T. (1837). *A Guide Along The Danube From Vienna to Constantinople, Smyrna, Athens, The Morea, The Ionian Islands and Venice From The Notes of A Journey Made in the Year 1836*, London.
- Coufopoulos, D. (1895). *A Guide to Constantinople*, London.
- Coufopoulos, D. (1910). *A Guide to Constantinople*, London.
- Covel, J. (1998). *Voyages en Turquie 1675–1677*, ed. Jean Pierre Grémois, Paris.
- Dallaway, J. (1797). *Constantinople: Ancient and Modern*, London.
- Davey, R. (1907); *The Sultan and His Subjects*, London.
- Drew-Bear, T, Naourt, C., Stroud, R. S. (1985). *Arthur Pullinger: An Early Traveler in Syria and Asia Minor*, Philadelphia, Transactions of the American Philosophical Society, cilt 73, bölüm 3.
- Egmont, J. A. van ve Heyman, J. (1759). *Travels Through Part of Europe, Asia Minor*, cilt 1, London.
- Eyice, S. (1955a). Bir Fransız Gizli Ajanı Amédée Jaubert, *Türk Yurdu*, 255, 729–744.
- Eyice, S. (1955b). Bir Fransız Gizli Ajanı Amédée Jaubert, *Türk Yurdu*, 256, 831–834.
- Eyice, S. (1963). X. Hommaire de Hell ve Ressam Jules Laurens, *Belleten*, 27/105, 59–104.
- Eyice, S. (1975). Bertrand de la Broquiere ve Seyahatnamesi (1432–1433), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, 4, İstanbul, 88–126.
- Felicede Vecchi (1854). *Escursione Lungo il Teatro Della Guerra Attuale da F. de Vecchi E G. Osculati*, Milano.
- Gallenga, A. (1877). *Two Years of the Eastern Question*, cilt 2, Southampton.
- Gardane, A. De (1809). *Journal d'un Voyage Dans La Turquie- D'Asie et La Perse Fait en 1807 et 1808*, Marseille.

Grelot, J. (1998). İstanbul Seyahatnamesi, çev. Maide Selen, İstanbul, Pera Turizm ve Ticaret A.Ş. Yayınları.

Günaydın, N., ve Kaplanoğlu, R. (2000). *Seyahatnamelerde Bursa*, Bursa, Bursa Ticaret Borsası Yayınları.

Hamilton, W. J. (1842). *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia*, London.

Hammer, J.von (1818). *Umblick Auf Einer Reise von Constantinopel Nach Brussa und Dem Olympos*, Pesth.

Harmer, T. (1815). *Observations on Various Passages of Scripture, cilt 1*, Charlestown.

Hasluck, F.W. (1929). *Christianity and Islam Under the Sultans, cilt 1*, Oxford, Clarendon Press,

İldem, A. E. (2007). Bir Yazın Türü Olarak Doğu Seyahatnameleri, *Littera Edebiyat Yazıları*, 21, s. 1–11.

Jardine, W. (1858). *Memoirs of Hugh Edwin Strickland*, London.

Jebb, L. (1908). *By Desert Way to Baghdad*, London, Edinburgh, Dublin and New York.

Jerningham, H. E.H. (1873). *To and from Constantinople*, London.

Kamil, E. (1937). Hicri Onuncu-Miladi On Altıncı Asırda Yurdumuzu Dolaşan Arab Seyyahlarından Gazzi-Mekki Seyahatnamesi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Semineri Dergisi, Sayı 1–2, İstanbul, Milli Mecmua Basımevi, 5- 90.

Khitrowo, B. (1889). Pèlerinage dumarchand Basile 1465–1466, *Itinéraires Russes en Orient*, Genève, Imprimeire Jules-Guillaume Fick, 243–256.

Konstantinovic, Konstantin Mihail (2003). *Bir Yeniçerinin Hatıratı*, çev. Kemal Beydilli, İstanbul, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları.

Leeves, H.D.,Barker (1824). Proceedings on the Coast of Asia Minor, *The Missionary Register 1824*, London, 188–189

Lelewel, J. (1857). Itinéraire Brugeois, *Epilogue de la Géographie Du Moyen Age*, 6, Bruxelles, 281–308.

Leunclavius, I. (1596). *Annales Sultanorum Othmanidarum*.

Levinge, G.(1839). *The Traveller in the East*, London.

Lowry, H. W. (2004). *Seyyahların Göziyle Bursa*, çev. Serdar Alper, İstanbul, Eren Yayıncılık.

Lubenau, R. (2012). *Reinhold Lubenau Seyahatnamesi: Osmanlı Ülkesinde, 1587–1588*, çev. Türkis Noyan, İstanbul: Kitap Yayınevi.

Lucas, P. (1714). *Voyage du Sieur Paul Lucas, cilt 2*, Amsterdam.

Marcellus, L. V. de (1839). *Souvenirs de L'Orient*, Paris, 1839.

Marindin, G.E. (1914). *The Letters of John B. S. Morritt of Rokeby*, London.

Moustier, A. de (1864). Voyage de Constantinople À Éphèse, Par L'intérieur de L'Asie Mineure, Bithynie, Phrygie, Lydie, Ionie, *Le Tour Du Monde*, ed. Eduard Charton, cilt 9, 225- 272.

Murray, J.(1854). *A Handbook for Travellers in Turkey*, London.

Parmaksızoğlu, İ. (1971). *İbn Batuta Seyahatnamesinden Seçmeler*, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi.

Rennell, J. (1831). *A Treatise on the Comparative Geography of Western Asia, cilt 1*, London.

Ruy Gonzales De Clavijo (2007). *Timur Devrinde Kadis'ten Semerkand'a Seyahat*, çev. Ömer Rıza Doğrul, İstanbul, Kesit Yayınları.

Salvatori (1814). Journey to Persia, *The Classical Journal for Marchand June 1814, cilt 9*, London, 631–640.

Schiltberger, J. (1997). *Türkler ve Tatarlar Arasında (1394–1427)*, çev. Turgut Akpınar, İstanbul, İletişim Yayınları.

Servantie, A. (2008). Batılıların Gözünde Türk İmajının Geçirdiği Değişimler, *Dünyada Türk İmgesi*, ed. Özlem Kumrular, İstanbul, Kitap Yayınevi, 27–85.

Texier, C. (2002). *Küçük Asya: Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*, çev. Ali Suat, Ankara, Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı Yayınları.

Thévenot, J. (2009). *Thévenot Seyahatnamesi*, çev. Ali Berktaş, ed. Stefanos Yerasimos, İstanbul: Kitap Yayınevi.

Tafur, P. (2004). *Travels and Adventures*, çev. Malcolm Henry Ikin Letts, London and New York.

Taylor, Bayard (1862). *The Lands of Saracen*, New York.

Tournefort, J.(2005).*Tournefort Seyahatnamesi*, ed. Stefanos Yerasimos, İstanbul, Kitap Yayınevi.

Ulugün, F. Y. (2008). *Seyahatnamelerde Kocaeli ve Çevresi*, Kocaeli, Kocaeli Gazetecilik ve Yayın A.Ş. Yayınları.

Walker, M.A (1886). *Eastern Life and Scenery*, cilt 2, London

Walsh, R. (1836). *A Residence at Constantinople*, cilt 2, London.

Wilkinson, C. (1806). *A Tour Through AsiaMinor and The Greek Islands*, London.

Yalçınkaya, M. A. (2008). III. Selim ve II. Mahmud Dönemlerinde Batılı Seyyahlara Göre Üsküdar (1789–1839), *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VI: 06–09 Kasım 2008*, İstanbul, Üsküdar Belediyesi Yayınları, 43–58.

Yerasimos, S. (1991). *Les Voyageurs dans L'Empire Otoman (XIVe –XVIeSiècles)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Yıldırım, F. (2013). *14. Yüzyıldan Cumhuriyet Dönemi'ne Kadar Yabancı Seyyahların Gözünden Bursa İlindeki Mimari Eserler*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013.

